XIX-XXI ÁSIRLERDE QARAQALPAQ BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERINIŃ TARIYXÍY EVOLYUCIYASÍ HÁM ATQARÍWSHÍLÍQ DINAMIKASÍ

Tuyana Erejepov – *oqıtıwshı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanısh sózler: baqsı, duwtar, dástan, XIX-XXI ásirler, saxna, kórkem óner etnomádeniyat, ustaz-shákirt dástúri.

Ключевые слова: бакши, дутар, эпос, XIX-XXI века, сцена, искусство, этнокультура, традиция наставник-ученик.

Key words: bakhshi, dutor, dastan, XIX-XXI centuries, stage, art, ethnoculture, mentor-student tradition.

Kirisiw. Izertlewdiń áhmiyetliligi. Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri óziniń genezisi hám atqarılıw ózgeshelikleri menen túrkiy xalıqları epikalıq oy-pikiriniń biybaha úlgisi bolıp esaplanadı. XIX ásirden baslap házirgi kúnge shekemgi dáwir usı kórkem ónerdiń hám rawajlanıw, hám transformaciya dáwirlerin óz ishine aladı. Globallasıw sharayatında bul miyrastı tariyxıy kontekstte úyreniw milliy ózlikti saqlaw hám materiallıq emes mádeniy miyrastı qásterlep saqlaw kózqarasınan oǵada áhmietli bolıp esaplanadı.

XIX ásir: klassikalıq dástanshılıq hám baqsıshılıqtıń altın dáwiri. XIX ásirde qaraqalpaq baqsıshılıǵı óziniń eń joqarı shıńına shıqtı. Bul dáwirde kórkem óner tiykarınan xan sarayları hám xalıq jıyınlarında ("toy-tamashalarda") oraylıq orın tutqan. Baqsıshılıqtıń qáliplesiwi: Ázelden kiyatırǵan ustaz-shákirt dástúri XIX ásirge kelip baqsıshılıq ónerinde kúshli rawajlanıwlardı payda etken. Bul ásirde duwtar atqarıwshılıǵı hám lirikalıq dástanshılıq ("Ǵárip-ashıq", "Sayatxan-Hamra", "Hurlıqa-Hamira", "Yusup-Axmet", "Goruǵlı"h.t.b) keń en jaydı. Aqımbet, Gáripniyaz, Arzı, Qutım hám Muwsa, Shernazar baqsı sıyaqlı ustazlar óz mekteplerine tiykar saldı. XIX ásir baqsıshılıǵı ushın tán bolǵan ózgeshelik - dástannıń tolıq (bir neshe aqshamlap) aytılıwı hám improvizatorlıq sheberliginiń joqarılıǵı bolıp tabıladı. Bul dáwirde tek ǵana er adamlar baqsıshılıq penen shuǵullanatuǵın bolǵan. Sol sebepli Berdeq shayırdıń qızı Hurliman baqsı iyshanlardıń qarsılıǵına ushırap ákese Berdaq shayırdıń iyshanǵa narazılıǵın aytıp, kóndirip qızına ruqsat bergeninen keyin Hurliman baqsı baqsıshılıǵın ele de keńnen rawajlandırıp dawam ettirgen XX ásir: institucionalizaciya hám transformaciya. XX ásir qaraqalpaq baqsıshılıǵı ushın qıyın dáwir boldı. Burınǵı ideologiyası tásirinde kórkem ónerdin ayırım diniy yamasa "feodallıq" dep esaplangan elementleri shetlestirildi, biraq unamlı tárepten kórkem óner akademiyalıq formaga kirdi. Akademik úyreniw: XX ásirdiń 30-jıllarınan baslap dástanlar jıynalıp, jazıp alınıp hám basıp shıǵarıla basladı. Q.Ayımbetov sıyaqlı ilimpazlar folklor úlgilerin sistemalastırdı. Saxnaǵa ótiw: Baqsılar tek xalıq xızmetlerinde ǵana emes, al mámleketlik teatrlar hám filarmoniyalarda da shıǵa basladı. Bul dástanlardıń qısqarıwına (tek namalardı jırlawǵa) hám saxnalıq kóriniske iye bolıwına alıp keldi. Baqsı Japaq Shamuwatov, Qarajan baqsi, Esjan Qospolatov, Aytjan Xojalepesov, Ibrayım Patullaev, Ámet Tariyxov, Ansatbay Xayraddiynov, Genjebay Tilewmuratov, Turǵanbay Qurbanov sıyaqlı basqa da kóplegen kórkem óner ǵayratkerleri baqsishiliq hám dástanshılıqtı professional kórkem óner dárejesine kóterdi. Hayal baqsılardıń shıǵıwı: XX ásir basları hám ortalarında qaraqalpaq hayal baqsıları (máselen, qız baqsı Qánigúl, girjekshi Injigul Saburova, baqsi Gulbaxar Rametova, Qalbiyke Uzaqbergenova, h t b) ózine tán vokal mekteplerin kórsetti. XXI ásir: ǵárezsizlik hám zamanagóy regeneraciya. Ǵárezsizlik jıllarında qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem ónerine bolǵan múnásibet túp-tiykarınan ózgerdi. Bul dáwir "mádeniy oyanıw" basqıshı sıpatında táriyiplenedi. Xalıqaralıq tán alıw: Baqsıshılıq kórkem óneri YUNESKOnıń Reprezentativ dizimine kirgizildi. Nókis qalasında xalıqaralıq

baqsıshılıq kórkem óneri festivalı hám baqsılar mekteplerinin shólkemlestiriliwi kórkem ónerdiń abırayın arttırdı. Bilimlendiriw sisteması: búgingi kúnde baqsıshılıq joqarı oqıw orınlarında hám qánigelestirilgen kórkem óner mekteplerinde ilimiy-teoriyalıq tiykarda oqıtılmaqta. "Ustaz-shákirt" dástúri zamanagóy pedagogikalıq metodlar menen úylestirildi. Zamanagóy talqılawlar: XXI ásir baqsıları dástanlardı saqlap qalǵan halda, zamanagóy saz ásbaplarınan hám aranjirovkalardan da paydalanbaqta, bul bolsa jas áwladtıń usı kórkem ónerge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırmaqta. Muzıkalıq-teoriyalıq tallaw: rawajlanıw dinamikası. Baqsıshılıq óneriniń úsh ásirlik rawajlanıwın tómendegi keste arqalı kóriw múmkin:

Qásiyet	XIX ásir	XX ásir	XXI ásir
Tiykarǵı orın	El jıyınları, xan sarayı	Teatr, filarmoniya, radio	Festivallar, media, bilimlendiriw
Atqarıw forması	Tolıq dastan (kóp saatlıq)	Fragmentar (úzindiler)	Virtual hám akademiyalıq
Saz ásbabı	Tábiyiy duwtar, qobız	Jetilistirilgen saz ásbabları	Elektro-akustikalıq imkaniyatlar
Úyreniw	Awızeki dástúr	Nota jazıwı, izertlewler	Sanlı arxiv, ilimiy analiz

Juwmaq

Qaraqalpaq baqsıshılıq kórkem óneri XIX ásirdegi arxaikalıq tamırlarınan XXI ásirdegi akademiyalıq dárejege shekem úlken joldı basıp ótti. Bul óner xalıqtıń tariyxıy ózgerislerine beyimlesken halda óziniń "nama" sistemasın hám "ırǵaq" sıyaqlı ózine tán texnikaların saqlap qaldı. Búgingi kúndegi tiykarǵı wazıypa - dástanlardıń tek ǵana muzıkalıq bólimin emes, al olardıń epikalıq pútinligin hám filosofiyalıq júgin keleshek áwladqa jetkeriw bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. - Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988.
2. Jirmunskiy V. M. Tyurkskiy geroicheskiy epos. Leningrad: Nauka, 1974.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq jıraw hám baqsıları. - Nókis: Bilim, 1992.
4. Adambaeva T. Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq muzıkası. – Qaraqalpaqstan baspası, Nókis. 1976.
5. Saǵitov I T. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1986.
6. Mamirov Q. Qaraqalpaq muzıkası tariyxı. - Tashkent: Fan va texnologiya, 2010.

REZYUME. Bul maqalada qaraqalpaq milliy mádeniyatınıń tayanıshı esaplanǵan baqsıshılıq kórkem óneriniń úsh ásirlik rawajlanıw basqıshları tallanadı. XIX ásirdegi klassikalıq dástanshılıq dástúrleri, XX ásirdegi institucionallıq ózgerisler hám XXI ásir - ǵárezsizlik dáwirindegi qayta tikleniw processleri muzıkatanıw kózqarasınan izertlengen.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются этапы развития искусства бахши, являющегося краеугольным камнем каракалпакской национальной культуры, на протяжении трех веков. С точки зрения музыковедения изучены традиции классической эпической поэзии XIX века, институциональные изменения в советский период в XX веке и процессы возрождения в период независимости в XXI веке.

SUMMARY. This article analyzes the stages of three centuries of development of the art of bakhshi, which is considered the foundation of Karakalpak national culture. The traditions of classical epic poetry in the 19th century, institutional changes during the Soviet era in the 20th century, and the processes of revival during the 21st century - the period of independence - have been studied from a musicological perspective.